

Mahirə Nağıqızının şeir yaradıcılığında sintaktik təkrarların üslubi xüsusiyyətləri

Könül Nəriman qızı Həsənova
ADPU, Xarici Dillər Mərkəzinin müəllimi
e-mail: konul.hasanova@adpu.edu.az

Xülasə

Hər nansı bir bədii mətni sintaktik resurslar üzrə təhlilə cəlb edərkən təkrar növlərinin üslubi xüsusiyyətlərindən yan keçmək olmaz. Başqa sözlə desək, poetik mətnin üslubi sintaksisindən danışılarkən mühüm linqvistik kateqoriyalardan biri olan təkrar növlərinə də diqqət yetirilməsi təbiidir. Orijinal dəst-xəttə malik olan, şeirləri oxucular tərəfindən maraqla qarşılanan Mahirə Nağıqızının əsərlərində təkrarların bütün növlərindən-fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik fiqurlardan bacarıqla və yerli-yerində istifadə olunmuş, poetiklik, ekspressivlik, emosionallıq, ahəngdarlıq, sürəklilik kimi keyfiyyətlər bu nitq vahidlərinin köməkliyi ilə yaradılmışdır. Əksəriyyəti xalq danışığı dilinin məhsulu olan sintaktik təkrarlar şairin fərdi yaradıcılıq təfəkkürünün və estetik mövqeyinin aydınlaşdırılmasına yaxından yardım edən nitq fiqurlarıdır. Mahirə xanımın şeirlərinin dilində xalq dilinin sintaksisinin xarakterik cəhətləri öz əksini tapmışdır. *Xanımlar xanımı, qədimdən qədim, arzudan arzuya, qaradan qara, səndən sənə, ucaldıca ucalmaq, anamın anası, qanadsız qanad, gəlirsən gəl, balamın balası, ululardan ulu* və *s* kimi sintaktik təkrarlar şairin şeirdilində işləkliyi ilə diqqəti cəlb edir, səciyyəvi üslubi xüsusiyyətləri özlərində cəmləşdirir. Məqalədə bütün bu sintaktik fiqurların poetiklikdə rolu, mənə çalarları, üslubu xüsusiyyətləri təhlil olunur.

Açar sözlər: *şeir, təkrar, sintaktik, üslub, ahəngdarlıq*

Syntactic repetitions in Mahira Naghigizi's poetry

Konul Nariman gizi Hasanova
ASPU, teacher of Foreign Languages Center
email: konul.hasanova@adpu.edu.az

Summary

You cannot avoid the stylistic features of repetition types when involving a literary text in syntactic analysis. In other words, when dealing with the stylistic syntax of a poetic text, it is natural to pay attention to the types of

repetition, one of the important linguistic categories. In her works Mahira Naghigizi, who has her own style and whose poems are welcomed by readers, has skillfully and properly used all types of repetitions - phonetic, lexical, morphological, syntactic figures, and with the help of these speech units she has created such qualities as poeticity, expressiveness, emotionality, harmony and continuity. Syntactic repetitions, most of which are the product of the vernacular, are the speech figures that directly help to elucidate the poetress' individual creative thinking and aesthetic position. The syntax of poems by MsNaghigizi reflects the characteristic features of the syntax of vernacular. Such syntactic repetitions as *xanımlarxanı* (the best of the ladies), *qədimdənqədim* (much more than ancient), *arzudanarzuya* (from dream to dream), *qaradanqara* (much more than black), *səndənsənə* (from you to you), *ucaldıqcaucalmaq* (to rise as high as can be), *anamınanası* (my mother's mother), *qanadsızqanad* (wingless wing), *gəlirsəngəl* (come if you want to come), *balamınbalası* (my child's child), *ululardan ulu* (the most ancient of the ancient), etc. attract attention with their frequent usage in the poetress' poetic language and concentrates typical stylistic features in themselves. The article analyzes the role, the shades of meaning and the stylistic features of all these syntactic figures in poetics.

Key words: *poem, repetition, syntax, style, harmony*

Annotasiya. Məqalədə sintaktik təkrarların bəzi tiplərinin üslubi incəlikləri, onların yaratdıqları məna çalarları Mahirə Nağıqızının poetik örnəkləri əsasında təhlil edilir.

Giriş. Klassik və müasir Azərbaycan poeziyasında fonetik, leksik, morfoloji, habelə sintaktik təkrarlara istənilən qədər rast gəlmək olar və Azərbaycan dilçiliyində bu təkrar növləri üzərində müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Fonetik, leksik, morfoloji təkrarlar kimi, sintaktik təkrarlar da “... şeir dili üçün daha çevik, rəşional və təsirli ifadə formalarındandır. Şairin sözləri təkrarlama səyləri daha artıq gerçəkliyi rəngarəng lirik formalarda əksətdirmə əlvanlığı üçün əlamətdardır. Poetika baxımından şairin özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü söz təkrarlarının bədii mətnədə oynadığı rolu onun ümdə tərəflərini saf-çürük eləmək gərəklidir” (6, 235). Nəzərə almaq lazımdır ki, söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşaiət olunur və ona dayaq olar (6, 365) və bu baxımdan poetik örnəkləri oxucular tərəfindən sevilə-sevilə oxunan Mahirə Nağıqızının da əsərləri istisna deyildir. Təlqin edilən fikir və həyəcanların lirik təcəssümü üçün sintaktik təkrarlar Mahirə Nağıqızının əsərlərində bir silsilə

təşkil edir ki, müasir dövrdə bunların araşdırılması olduqca aktual səslənən məsələlərdəndir.

Mahirə Nağızı poetikləşdirdiyi hadisələrə, şəxsə və ya əşyaya oxucunun diqqətini cəlb etmək üçün xalq danışq dilində intensiv şəkildə işlənən sintaktik fiqurlardan üslubi vasitə kimi uğurla yararlanmış, obrazlılıq yaradan vasitə kimi də onlardan tez-tez və özudə yerli-yerində istifadə etmişdir ki, həmin sintaktik təkrarlardan bəzilərini aşağıdakı kimi təhlil süzğəcindən keçirə bilərik.

Xanımlar xanımı. Bu birləşmə dilimizdə intensiv şəkildə işlənən *xanım* nitq etiketi əsasında formalaşmış və Mahirə Nağızı “Validə” adlı şeirində lirik “mən”in poetik obrazını yaratmaq məqsədilə həmin ifadəni üçüncü növ ismi birləşmə modelində işlətməmişdir:

*Bir gözəlsən gözəllərin içində,
Qamətindi sərv çinarlar biçimdə.
Bir söz gəlir heç dayanmır içimdə,
Xanımların xanımisan, Validə (1, 159).*

Sonuncu misrada işlənən *xanımlar xanımı* ifadəsi əslində “*ən gözəl xanım, seçilən, fərqlənən*” mənasını daşıyır və bütövlükdə kontekstual şəraitdə məcaziləşir. Birinci tərəfdə işlənən *xanımların* sözü *kök* + *şəkilçi* + *şəkilçi*, ikinci tərəfdəki *xanımisan* sözü də *kök* + *şəkilçi* + *şəkilçi* modelindədir və bu tərkibdəki morfoloji göstəricilər öz sözdəyişdiricilik funksiyasından daha çox ifadədə maksimum intensivlik yaratmağa xidmət edir. Başqa sözlə desək, şairin məqsədi xanımlıq keyfiyyətinin və obrazda olan gözəllik xüsusiyyətinin üstünlük dərəcəsini göstərməkdən ibarətdir.

Qədimdən qədim. Təkrar komponentlərin ikisi də eyni nitq hissəsinə aid olub, birinci tərəfdəki söz ismin yerlik hal şəkilsini qəbul edərək işlənmişdir. Digər təkrarlarda olduğu kimi, bu birləşmədə də mübaliğə, şişirtmə vardır və M.Nağızının aşağıdakı bənddə işlətdiyi *qədimdən qədim* təkrarındakı eyniadlı sözlər subyektiv mənə qazanır:

*Ulular deyib ki, anadır Vətən,
Sən mənim anamsan, anam Naxçıvan.
Tarixin qədimdən qədimdir sənin,
Sən mənim öz anam, anam Naxçıvan (1, 44).*

Poetik mətndə işlənən *qədimdən qədim* təkrarı hər şeydən əvvəl söz sənətkarının hissi – emosiyası ilə bağlıdır və müəllif bu ifadəni *lap* qüvvətləndirici ədatı ilə də işlədə bilərdi və bu halda misranın heca qəlibi və ya bölgüsü qüsurlu alınardı.

Qədimdən qədim təkrarından emosional moment aydın şəkildə görünür və şairin məqsədi Naxçıvan şəhərinin tarixini *lap* qədim dövrlərə gedib çıxdığını obrazlı şəkildə göstərməkdən ibarət olmuşdur.

Arzudan arzu. Tərəfləri mücərrəd isimlə ifadə olunmuş bu formalı təkrar Mahirə xanımın “Qayıtmaz” adlı şeirinin son bəndində işlədilmişdir:

*Hanı o sevdalı qaynar günlərim,
Arzudan arzuya qonan illərim.
Hay salıb qıy vuran şirin dillərim,
Nədəndi, bəs niyə geri qayıtmaz,
Heyf, ötən günüm geri qayıtmaz .*

Arzudan arzuya təkrarının birinci komponenti ismin çıxışlıq halında, ikincisi yönlük halında olmaqla bütöv bir tərkib yaradır ki, bu tərkibin ifadə etdiyi anlayış sözün təklidə ifadə etdiyi anlayışa nisbətən daha qüvvətli və təsirli olur.

Qaradan qara. Bu sintaktik təkrar M.Nağıqızının bir şeirində “gecə” sözünə epitet kimi işlədilmişdir və əslində “gecə” sözünün məna tutumunda da **qaralıq** çaları var və bu çaları, əlaməti şair yenidən **qaradan qara** təkrarı ilə işlətməklə sifətin çoxaltma dərəcəsinin daha da şiddətləndirmişdir:

*Rahat buraxmır ki, yatam, dincələm,
Bəzən gündüz kimi keçir bir gecəm.
Hərdən də qaradan qaradı gecəm,
Döyünən qəlbimdi, ruhumdu şeirim (1, 89).*

“**Qaradan qara**” sintaktik təkrarını **daha çox qaradan qara, lap qaradan qara, qaradan da artıq qara** və s. köməkçi sözlərlə də işlətmək mümkündür və “... təsadüfi deyil ki, dilimizdə sifətin müxtəlif dərəcələri vardır və bunların hər biri xüsusi şəkilçilər, çoxlu köməkçi sözlər – ədatlar, sözlərin birləşmə modelləri və s. kimi vasitələr ilə düzəldilir və zəngin sinonim sırası alına bilər” (2, 137).

Səndən sənə. Mahirə Nağıqızının “Şikayətim var axı!” şeirinin hər bəndinin sonunda təkrar işlədilən bu sintaktik təkrar əvəzliliklə ifadə olunmuş və insanın bədən üzvlərindən biri olan “ürək” motivi burada şəxsləndirilmişdir:

*Dərdi mənə gizli-gizli bölsən də,
Səndən sənə şikayətim var axı!
Hərdən qəmli ney kimisən, ay ürək,
Səndən sənə şikayətim var axı! (1, 60).*

Daha çox xalq danışığı dilində işlənən **səndən sənə** təkrarının arasına **də** qüvvətləndirici ədatını artırmaq da mümkündür. Bu təkrarın birinci komponentində işlənən **səndən** əvəzliyi ismin çıxışlıq, **sənə** əvəzliyi isə yönlük halında olub, qrammatikləşmişdir. Şair “səndən sənə” birləşməsinin yerinə “sənin özündən” ifadəsini də işlədə bilərdi və bununla da iki dəfə təkrarlanan şəxs əvəzliyinin işlənməsinə imkan verməzdi. Əslində bu müəllif istəyi və fərdi üslubla bağlı bir məsələdir və biz bura müdaxilə edə bilmərik. Sadəcə olaraq onu qeyd edə bilərik ki, şəxs əvəzliliklərinin təkrarlanmasının qarşısını almaqda “öz” sözünün dildə əhəmiyyəti böyükdür. Bu söz haqqında Ə.Dəmirçizadə belə

yazır: "... heca təkrarı ifadədə ağırlıq törədir: buna görə də *mən mənim haqqında, sən sənin haqqında, o onun haqqında ...* kimi ifadələrdə heca təkrarından əmələ gələn ağırlığı dəf etmək üçün *mənim, sənin, onun ...* yerində öz əvəzliyini işlətmək məsləhət görülür: *mən öz haqqında, yaxud sən özün haqqında* və s. (3, 233).

Y.Seyidov *mən özüm, sən özün* tipli birləşmələrin əlavə birləşmələrə müvafiq gəldiyini qeyd edərək yazır ki, müasir dildə tez-tez işlənən bu forma başqa birləşmələrə nisbətən o qədər də uzun tarixə malik deyildir. Təkcə bu faktı qeyd etmək kifayətdir ki, "Dədə Qorqud"da şəxs əvəzlilikləri indi olduğu kimi qayıdış əvəzliyi *özüm, özün* əvəzinə yenə şəxs əvəzlilikləri forması ilə işlənirdi. Məs.: - Gördünmü, mən mana nə etdim? – Mərə! Sən səni bilərsən (sənin), bizim halımızdan xəbərin yox – dedilər. Eyni hadisəyə qismən sonralar da (Xətəidə və Fizulidə) rast gəlinir (4, 60).

Fikrimizcə, *səndən sənə* və *sənin özündən* tipli birləşmələr xalq danışığı dilində və bədii əsərlərdə intensiv şəkildə işlənir ki, hər iki birləşmə tam özünü doğruldur.

Ucaldıqca ucalmaq. İki eyniadlı feilin təkrarı ilə yaranmış və *-dıqca* feili bağlama morfoloji göstəricisi vasitəsilə qrammatikləşmiş bu tip təkrarın birinci komponentində işlənən *ucaldıqca* sözü hərəkətin hərəkətlə ifadə olunan əlamətini bildirir və M.Nağıqızının "Nazlı ana" şeirinin aşağıdakı bəndində işlənmişdir:

*Ucaldıqca ucalığa baş vuran,
Həm sadə, həm böyük, həm ali insan.
Bütün dəyərlərdən öndə dayanan,
Fəxrim, dəyanətim Əli özüdür (1, 24).*

Mətnə "*ucaldıqca ucalığa*" şəklində işlənən sözlər leksik-semantik cəhətdən eyni, morfoloji cəhətdən müxtəliflik təşkil edir və hərəkətin, iş və ya prosesin davamlılığını bildirməyə xidmət göstərir.

Anamın anası. Mahirə Nağıqızının "Nənəm" şeirinin bir bəndində müşahidə olunan bu ismi birləşmə məcazi mənada deyil, həqiqi mənada çıxış edərək konkret mənəni bildirir:

*Anamın anasısan,
Göllərin sonasısan.
Yaddan çıxarmayaq biz
O uludur, o əziz (1, 26-27).*

İsmi birləşmə modelində olan *anamın anası* təkrarının motivi konkret və əyani şəkildə gözlərimiz önündə canlanır və "*nənə*" mənasında, əlbəttə ki, emosional çarlılığı əks etdirir.

Qanadsız qanad. Mahirə Nağıqızının "*Bu ada*" şeirinin sonuncu bəndində işlənən "*qanad*" ismi qrammatikləşdirilərək yəni sifət, feil, əvəzliyin

morfoloji göstəriciləri əlavə edilərək “qanadsızdım” şəklində işlədilir və konstruksiya baxımından cümlə funksiyasında çıxış edir:

Sən ey mənim müəllimim!

Həyatıma məna verdin.

Qanadsızdım, qanad verdin,

Yaraşır hörmət bu ada! (1, 88)

Hər şeydən əvvəl, şeir geniş leksik vahidlərin, sintaktik təkrirlərin sıxılmasını sevir və əks təqdirdə şeirin şeiriyyətindən danışmağa dəyməz. “Qanadsızdım, qanad verdin” misrasındakı sıxılmış dil vahidlərini bərpa etsək, misranın nəsr konstruksiyası belə alınar: “Mən qanadsız quş idim, sən mənə qanad verdin”. Göründüyü kimi, nəsr dilində də təkrarlar səs- məna effektlərinin tutumlu alınmasında mühüm rola malikdirlər.

Gəlirsən gəl: Bu təkrarın birinci komponenti kök +şəkilçi+ şəkilçi modeli əsasında formalaşmış və ikinci tərəfdəki sözə eyniadlı feil də qoşularaq cümlə tipli təkrir konstruksiyasını yaratmış və Mahirə xanımın “Nə vaxtdı” şeirinin sonuncu bəndində işlədilmişdir:

Pünhan- pünhan dərdi çəkmək çətindi.

Dərdə dözən əvəzsizdi, mətindi.

Gəlirsən gəl, gəl yanıma gəl indi,

Öləmmirəm, can verirəm nə vaxtdı (1, 73)

Gəlirsən gəl cümlə konstruksiyalı təkrarın ikinci komponentinin də öz növbəsində misra daxilində iki dəfə təkrarlanması lirik “mə” in hərəkətinin mahiyyətini dəyişmir və fikrimizcə, bu hal hərəkətin intensivlik və ya başqa sözlə desək, qətilik mənasını daha da artırmağa kömək edir.

Asta çalmaq: Zərf+feil modelinə əsaslanan bu təkrar tipi Mahirə xanımın “Yaz, yarat” şeirinin üçüncü bəndində müşahidə olunur:

Asta çal sazını, **asta çal** aşığı,

İllərdi yorulmur, susmur bu aşığı,

Yoxdu onun kimi eşqinə sadiq,

Dinlə, könül, ilhama gəl yaz, yarat! (1, 75)

Paralel quruluşa malik “asta çal” təkrarı misrada əmr çalarını bildirməklə bərabər, həm də onun ritmik, ahəngdar alınmasında da mühüm rol oynamışdır.

Balamın balası: Bu təkrarın komponentlərinin hər ikisi ismə aiddir və tərəflərin ismin morfoloji əlamətləri ilə düzəlməsi, yəni ismə məxsus şəkilçilər qəbul etməsi təbiidir:

Atam mənə verdiyi,

Öz yadigar adımı,

Balamın balasına,

Mən hədiyyə etmişəm! (5, 185)

Mətdə işlənən bu təkrarı morfoloji- sintaktik təkrar növünə də aid etmək olar, çünki burada ismin morfoloji göstəriciləri də əsas rol oynamış və qeyd

etməliyik ki, birləşmədə leksikləşmə prosesi də baş vermişdir ki, bu da təkrarın leksik mənasını konkretləşdirmişdir. Daha çox şifahi danışiq dilində işlənən və tərkib yaradan “balamın balası” birləşməsi yuxarıdakı şeir bəndində bir daha kimə? sualına cavab verir və sintaktik baxımdan tamamlıq vəzifəsində çıxış edir və konkret olaraq “nəvə” anlamını bildirir.

Ululardan ulu: Mahirə xanım “Türk oğulları” adlı şeirində bu xalqın igidlərinin, ərənlərinin, qəhrəmanlarının poetik obrazını yaratmaq məqsədilə bu təkrar tipindən istifadə etmişdir:

*Ululardan uludur,
Yolu işıq nurludur,
Gör necə qürurludur,
İgid türk oğulları (5, 193).*

Göründüyü kimi, bu təkrar tipinin birinci komponenti ismin çıxışlıq, ikinci komponenti adlıq halında işlənərək ümumiləşdirici məna qazanmış və “qədimdən qədim” birləşmə tipinə sinonim kimi özünü göstərir və məna baxımından bir- birinə çox möhkəm bağlanmış şəkildə ayrı-ayrı poetik örnəklərin dilində işləyə bilər.

Aktuallıq. Klassik və müasir Azərbaycan poeziyasında fonetik, leksik, morfoloji, habelə sintaktik təkrarlara istənilən qədər rast gəlmək olur və Azərbaycan dilçiliyində bu təkrar növləri üzərində müəyyən tədqiqat işləri aparılmışdır. Fonetik, leksik, morfoloji təkrarlar kimi, sintaktik təkrarlar da “...şeir dili üçün daha çevik, rəşional və təşirli ifadə formalarındandır. Şairin sözləri təkrarlama səyləri daha artıq gerçəkliyi rəngarəng lirik formalarda əks etdirmə əlvanlığı üçün əlamətdardır. Poetika baxımından şeirin özünəməxsus cəhətlərini aydınlaşdırmaqdan ötrü söz təkrarlarının bədii mətdə oynadığı rolu, onun ümdə tərəflərini saf- çürük eləmək gərəklidir” (6, 235) Nəzərə almaq lazımdır ki, söz və sintaktik təkrarların müxtəlif növlərinin təkrarı həmişə musiqi ahəngi ilə müşaiyət olunur və ona dayaq olur” (6, 365) və bu baxımdan poetik örnəkləri oxucular tərəfindən sevilə- sevilə oxunan Mahirə Nağıqızının da əsərləri istisna deyildir. Təlqin edilən fikir və həyəcanların lirik təcəssümü üçün sintaktik təkrarlar Mahirə Nağıqızının əsərlərində bir silsilə təşkil edir ki, müasir dövrdə bunların araşdırılması olduqca aktual səslənən məsələlərdəndir.

Metod. Məqalədə təsviri metod tətbiq olunmuşdur.

Nəticə. Mahirə Nağıqızının şeir dilində sintaktik təkrarlar çox geniş istifadə potensialına malikdir və bu qəbildən olan təkrarların strukturu, semantikasını böyük bir araşdırmanın mövzusu ola bilər. Bütövlükdə sintaktik təkrarlar dilçiliyimizdə araşdırılarsa da, bu sahədə tədqiqata cəlb olunmalı problemlə məsələlər çoxdur. Bu yazımızda həmin problemlə məsələləri aydınlaşdırmağa, ayrı-ayrı poetik nümunələrlə bunu şərh etməyə çalışdıq.

Ədəbiyyat

1. Nağıqızı M. Su at dalımca, ana! Bakı, 2007, 252 s
2. Adilov M. Azərbaycan dilində sintaktik təkrarlar. Bakı, "Elm" , 1974, 233 s
3. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı, Azərtədrisnəşr, Bakı, 1962
4. Сеидов Ю. Словосочетания в азербайджанском языке. Док. дис. автореф. Баку, 1965, 63 стр.
5. Nağıqızı M. Ana kəndim Xalxalım. Bakı, Avropa, 2010, 401s
6. Hüseynov M. Dil və poeziya. Bakı, "Elm", 2008, 434 s
7. Джанджакова Е.В. О сочетаемой речи. В. кн.: «Вопросы языка в современной русской литературы». Москва, «Наука», 1971, 401-415 стр.